

Ks. Waldemar Turek¹

Św. Hieronim w polemice z herezjami w świetle *Homilii o Psalmie 82 (seria II)*

W 2004 roku Wydawnictwo WAM opublikowało *Homilie o Księdze Psalmów*, podając Orygenes i Hieronima² jako ich autorów³. Zbiór został podzielony, zgodnie z wydaniem krytycznym, na dwie serie: pierwsza z nich obejmuje 59 homilii, druga zaś – 15⁴.

Zestawienie obok siebie dwóch autorów tego samego dzieła żyjących w różnych epokach może zaskakiwać czytelników tych traktatów. Ukazuje ono w rzeczywistości, że pytanie o autorstwo tekstów, stawiane przez specjalistów od dłuższego czasu, jest ciągle aktualne. Od edycji krytycznej homilii w *Corpus Christianorum Latinorum* w 1958 roku, w której wykorzystano badania Germaina Morina, zdecydowanie przeważała opinia na rzecz św. Hieronima jako tego, który napisał traktaty. Jednak w 1980 roku włoski badacz Vittorio Peri opublikował swoje naukowe dociekania, przywracając autorstwo Orygenesowi, a Hieronima uznając za tłumacza⁵.

---

¹ Ks. dr hab. Waldemar Turek, profesor na Università Pontificia Salesiana w Rzymie, kierownik Sekcji Łacińskiej Sekretariatu Stanu Stolicy Apostolskiej; e-mail: turekwald@gmail.com, turek@tiscalinet.it; ORCID: 0000-0002-8126-4125.

² Zainteresowanych wykazem podstawowych publikacji w języku polskim i w językach obcych dotyczących życia i dzieł Orygenes i Hieronima odsyłam do: M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, NSWP 436-447; M. Starowieyski, *Orygenes*, NSWP 747-766.

³ Zob. Orygenes – Hieronim, *Homilie o Księdze Psalmów*, tł. S. Kalinkowski, ŻMT 32, Kraków 2004. Tłumaczenia przywołane w artykule pochodzą z tej publikacji.

⁴ Zob. Hieronimus, *Tractatus sive homiliae in psalmos*, ed. G. Morin, CCL 78, Turnhout 1958, s. 1-447.

⁵ V. Peri przedstawił swoją argumentację w tej dziedzinie głównie w opracowaniu *Omellie origeniane sui Salmi. Contributo all'identificazione del testo latino*, Studi e testi 289, Città del Vaticano 1980. Jej główne elementy przedstawia: A. Bandura, *Wstęp*, w: Orygenes – Hieronim, *Homilie o Księdze Psalmów*, ŻMT 32, Kraków 2004, s. VI-IX.

Peri podał w swoich publikacjach zarówno argumenty historyczne, jak i filologiczne na korzyść autorstwa Orygenesza wspomnianych homilii. W pierwszej grupie zwrócił uwagę przede wszystkim na mnicha cysterskiego z XII wieku, Nicolę Maniacutia, który wspomina w swojej książce o znanych mu kazaniach Orygenesza poświęconych psalmom i podaje, że św. Hieronim przetłumaczył je na język łaciński. W dziedzinie filologicznej porównał *Homilie o Księdze Psalmów* z innymi mowami biblijnymi Orygenesza, zwłaszcza z Księgą Jeremiasza, wyszczególniając przy tym wiele elementów typowych dla egzegezy, metodologii i teologii Orygenesza. To wszystko pozwoliło mu na wysunięcie śmiałej tezy, wedle której autorem *Homilii o Księdze Psalmów* jest Orygenes, a św. Hieronim jedynie jest ich tłumaczem wprowadzającym pewne zmiany i aluzje do wydarzeń z IV wieku oraz elementy doktrynalne nieznane w czasach Orygenesza, dotyczące np. polemiki z heretykami z różnych kręgów.

W niniejszym artykule chciałbym skupić się na tekście jednej z homilii pochodzącej z serii drugiej, konkretnie na *Homilii o Psalmie 82*, w której dostrzegamy liczniejsze – jak mi się wydaje – niż w innych traktatach o psalmach elementy treściowe odnoszące się do herezji i do niektórych ich konkretnych przedstawicieli⁶.

Najpierw zatem przytoczę i skomentuję te fragmenty *Homilii o Psalmie 82* (seria II), w której autor komentarza odnosi się do herezji w sposób ogólny. Następnie zamierzam zająć się tymi myślicielami, których św. Hieronim wskazuje z imienia. Wreszcie spróbuję podać pewne wnioski dotyczące spojrzenia autora na sprawę herezji i heretyków w kontekście zagadnienia autorstwa.

Opieram się głównie, zgodnie z tytułem tego opracowania, na wspomnianej *Homilii o Psalmie 82* (seria II), w której wyjątkowo często dostrzegamy słowa *haeresis* i *haereticus*. W niektórych miejscach wykorzystam homilie św. Hieronima o innych psalmach⁷, jak też fragmenty innych auto-

⁶ Jako wprowadzenie do poruszanej tematyki i pracy św. Hieronima nad różnymi tekstami biblijnymi może posłużyć obszerny wstęp A. Cannelis, *Introduction*, w: Jèrôme, *Préfaces aux livres de la Bible*, ed. A. Cannelis, SCh 592, Paris 2017, s. 53-223. Autorka uwzględnia w sposób szczególny (s. 212-217) różne wersje psalterza, którymi mógł posługiwać się św. Hieronim przy tłumaczeniach i pisaniu komentarzy. W języku polskim warto zwrócić uwagę w związku z tym numerem *Sources Chrétiennes* na opracowanie: M.P. Sołomieniuk, *Świętego Hieronima przedmowy do ksiąg biblijnych w Wulgacie – zagadnienia wstępne*, VoxP 76 (2020) s. 67-86.

⁷ Zestaw opracowań w różnych językach w odniesieniu do *Homilii o Psalmach* św. Hieronima można znaleźć w: A. Capone, *Bibliografia*, w: A. Capone, *Girolamo. 59 Omelie sui Salmi (1-115)*, Opere di Girolamo 9/1, Roma 2018, s. 29-41.

rów okresu patrystycznego. Sięgnę np. do *Historii Kościelnej* Euzebiusza z Cezarei, autora współczesnego św. Hieronimowi, który poświęca w swoim dziele sporo miejsca podejmowanemu tutaj tematowi błędnowierców.

Sam temat herezji i heretyków w dziełach św. Hieronima był i jest ciągle podejmowany przez różnych badaczy. Wydaje się jednak, iż nie dysponujemy ani w języku polskim, ani na gruncie międzynarodowym publikacją odnoszącą się do tego zagadnienia i mającą jako tekst podstawowy wspomnianą *Homilię o Psalmie 82* (seria II)⁸.

1. Niektóre cechy herezji i heretyków

Niemal zaraz na początku *Homilii o Psalmie 82* (seria II), bo w komentarzu do jego drugiego wiersza, św. Hieronim zwraca uwagę na to, że heretycy są liczni, mało natomiast jest nauczycieli i mało wojowników Chrystusowych. W tym samym fragmencie komentarza autor wyraźnie stawia heretyków na równi z przeciwnikami Kościoła: „Wielka jest rzesza wierzących, a mało nauczycieli; wielu heretyków, wielu przeciwników, a mało wojowników, którzy by walczyli za Chrystusa”⁹.

Ogólna charakterystyka zachowania i postawy heretyków znajduje się w wyjaśnieniu wiersza trzeciego Psalmu 82, które brzmi następująco:

Heretycy mówią, a członkowie Kościoła milczą; oni wrzeszczą, a my milczymy; oni bluźnią, a my nie krzyczymy. „Bo oto nieprzyjaciele Twój podnieśli wrzask”. Pięknie powiedział: „podnieśli wrzask”: albowiem nie ma u nich

---

⁸ Zob. podobne opracowanie, ale w odniesieniu do innego dzieła św. Hieronima: B. Degórski, *Eretici ed eresie nel „Chronicon” di San Girolamo*, VoxP 68 (2017) s. 371-398 (obszerna bibliografia: s. 394-398). Autor omawia szczegółowo polemikę zabiegającą o czystość wiary Hieronima skierowaną głównie przeciwko donatystom, arianom, macedonianom i eunomianom. Warto w tym miejscu wspomnieć także inne opracowania dwóch autorów w odniesieniu do innych dzieł św. Hieronima dotyczących walki z błędnowiercami: G. Rurański, *Wstęp*, w: Św. Hieronim ze Strydonu. *Pisma polemiczne. Przeciw Helwidiuszowi, Przeciw Jowinianowi, Przeciw Wigilancjuszowi*, ŻM 67, Tyniec – Kraków 2015, s. 13-30 (Helwidiusz), s. 387-424 (Wigilancjusz); L. Nieścior, *Wstęp*, Św. Hieronim ze Strydonu, *Pisma polemiczne. Przeciw Helwidiuszowi, Przeciw Jowinianowi, Przeciw Wigilancjuszowi*, ŻM 67, Tyniec – Kraków 2015, s. 77-110 (Jowinian). Autorzy opracowań omawiają niektóre elementy polemiki św. Hieronima broniącego wieczystego dziewictwa Maryi, wartości ascezy, wyższości dziewictwa nad małżeństwem, kultu męczenników i wartości życia monastycznego.

⁹ Hieronimus, *Tractatus de Psalmo LXXXII* (series II) 2.

czystej mowy (*sermo*) dla budowania, lecz tylko nieuporządkowany wrzask (*clamor*) dla niszczenia¹⁰.

Łatwo można tu zauważyć pewne przeciwstawienie postawy heretyków postawie wiernych Kościoła. Ci pierwsi są bardzo aktywni, ci drudzy milczą. Co więcej, w odniesieniu do heretyków św. Hieronim używa bardzo mocnych, typowych dla siebie, sformułowań: wrzeszczeć, bluźnić, podnosić wrzask. Tymczasem autentyczni wierni Chrystusa milczą. Ta pobieżna charakterystyka „nauczania” heretyków pozwala św. Hieronimowi na ogólniejsze stwierdzenie, wedle którego ich mowa nie jest czysta, ale stanowi wrzask i nie służy budowaniu, ale niszczeniu.

W nieco odmiennym tonie w odniesieniu do tego samego trzeciego wiersza Psalmu 82 i działalności heretyków wypowiada się św. Hieronim w swojej *Homilii o Psalmie 82* należącej do serii I:

„Bo oto nieprzyjaciele Twój hałas podnieśli”. W sensie tropologicznym¹¹ możemy te słowa odnosić do Kościoła i herezji. Możemy rozumieć je w sensie literalnym w związku z Izraelem i innymi ludami, które ze wszystkich stron napadali na Judeę. „Bo oto nieprzyjaciele Twój hałas podnieśli”. Głos i złorzeczenie nieprzyjaciół postanowił nazwać hałasem. „Bo oto nieprzyjaciele Twój hałas podnieśli”. Zwróćcie uwagę na te słowa: „podnieśli hałas”; to znaczy: hałasowali dla mych uszu, niczym cymbał brząmiący. Jest tu mowa właściwie o dźwięku; słyhać jedynie dźwięk (*sonus*), głosu (*vox*) nie można zrozumieć¹².

W przytoczonym tekście znajduje się niemal klasyczny przykład literalnego i duchowego wyjaśnienia natchnionych słów biblijnych o nieprzyjaciółach, którzy „podnieśli hałas”. W sensie dosłownym może tu chodzić o historyczne napady różnych ludów na Judeę, mające miejsce w jej

¹⁰ Hieronimus, *Tractatus de Psalmo LXXXII* (series II) 3.

¹¹ Analiza pism św. Hieronima ukazuje, że tropologia jest prawie synonimem wyjaśnienia duchowego. Zob. Hieronimus, *Tractatus de Psalmo LXXXIV* (series I) 2, CCL 78, s. 103, l. 32-33. Na temat tego znaczenia rzeczownika *tropologia* (albo *trophologia*) w kontekście słownictwa egzegetycznego św. Hieronima, zob. J.-L. Gourdain, *L'exégèse de Jérôme prédicateur*, w: *L'exégèse de saint Jérôme*, red. É. Ayroulet – A. Canellis, Saint-Étienne 2018, s. 195; P. Jay, *L'exégèse de Saint Jérôme d'après son „Commentaire sur Isaïe”*, Études Augustiniennes. Série Antiquité 108, Paris 1985, s. 232-241.

¹² Hieronimus, *Tractatus de Psalmo LXXXII* (series I) 2. Z łatwością dostrzega się w dwóch przytoczonych tekstach odnoszących się do tego samego wiersza trzeciego psalmu 82 kontrast między *sermo* i *clamor* oraz między *vox* i *sonus*.

różnych okresach czasowych. W sensie duchowym te same słowa psalmu można odnieść do heretyków atakujących Kościół. Cechą wspólną tych ataków, odległych od siebie czasowo, jest pewien hałas albo – używając słownictwa św. Pawła – „cymbał brzęiący” (1Kor 13,1). Ataki są głośne i hałaśliwe, dlatego nie można ich zrozumieć.

Heretycy mają jednak jasno określony cel swojej działalności, o którym św. Hieronim traktuje w komentarzu do czwartego wiersza psalmu: „«Knują spisek złośliwy przeciwko Twemu ludowi». Tak mówią, aby wyrwać ich z Twojego Kościoła. «Zmówili się przeciwko Twoim świętym». O niczym innym nie myślą codziennie, tylko o tym, jak oszukać członków Kościoła i zwieść ich”¹³.

Heretycy prowadzą bardzo aktywną działalność, ponieważ chcieliby odłączyć od Kościoła jak największą liczbę wiernych. Używają w tym celu przeróżnych metod, których nie można akceptować z punktu widzenia moralnego, jak złośliwe spiski, zmywy, oszustwa.

Św. Hieronim, opisując działalność heretyków, odwołuje się często do różnych tekstów biblijnych i postaci w nich opisanych, jak to widać w komentarzu do wiersza piątego Psalmu 82:

Tak wielka jest rzesza heretyków i tak wielka różnorodność nauk, że różnią się między sobą, a zgadzają się tylko w nienawiści do nas. Jak bowiem Herod i Piłat byli nieprzyjaciółmi, a działając przeciw Chrystusowi zawarli pokój, i ich zgoda była gorsza niż dawna nieprzyjaźń, tak i oni bezbożnie się różnią, a jeszcze bezbożniej zawierają przymierze¹⁴.

Dla św. Hieronima rzeczą ewidentną są różnice w poglądach heretyków, jest jednak jedna sprawa, która ich łączy: nienawiść do prawowiernych wyznawców Chrystusa. Podobnie było w historii opisanej w Biblii: Herod i Piłat byli nieprzyjaciółmi, ale zawarli pokój przeciw Chrystusowi.

W opisie postawy heretyków św. Hieronim wykorzystuje także pewne nazwy własne użyte w oryginalnej hebrajskiej wersji psalmu 82. W komentarzu do jęgo wiersza siódmego i ósmego stwierdza:

„Ammon” znaczy: „fałszywy lud”. Fałszywy lud symbolizuje więc heretyków; albowiem nie idą za Tym, który rzekł „Ja jestem prawdą”, lecz za tym, który jest księciem kłamstwa. „I Amalek”, to znaczy „ten, który liże”: nie

¹³ Hieronymus, *Tractatus de Psalmo LXXXII* (series II) 4.

¹⁴ Hieronymus, *Tractatus de Psalmo LXXXII* (series II) 5.

znoszą bowiem, aby w Kościele było cokolwiek stałego, lecz liżą całe jego fundamenty. Nie spożywają słów Pisma, lecz liżą ziemię jak wąż¹⁵.

Heretycy, w opinii św. Hieronima, są fałszywi i zmienni. Nie idą za prawdą, czyli za Chrystusem, który sam siebie tak określił, jak podaje Ewangelia św. Jana, ale za Szatanem, księciem kłamstwa. Nie odznaczają się stabilnością w swoich poglądach, bo nie potrafią właściwie karmić się słowami Pisma Świętego, ale je jedynie „liżą”.

Jeszcze inną charakterystyką heretyków jest to, że zgadzają się oni w swoich poglądach z Żydami, o czym św. Hieronim pisze w komentarzu do wiersza dziewiątego psalmu 82: „Stali się pomocnikami synów Lota. «Lot» znaczy: «ten, który się oddala», mianowicie od Boga, jak lud żydowski; albowiem wszyscy heretycy w bluźnierstwach zgadzają się z Żydami. Wiele można by powiedzieć, lecz czas nas ogranicza”¹⁶.

Św. Hieronim bardzo krytycznie ocenia w swoich pismach postawę ludu wybranego. W przytoczonym tekście zwraca uwagę na fakt, odwołując się do etymologii imienia „Lot”, że Żydzi oddalili się od Boga. Widzi w tym zapowiedź postawy heretyków, którzy czynią to samo. Co więcej, św. Hieronim dodaje tutaj pewne sformułowanie, które wskazuje na to, że na ten temat można byłoby wiele mówić, ale nie pozwalają mu na to możliwości czasowe.

Komentując wiersz 14 psalmu 82 i jego słowa: „Boże mój, uczyn ich jak koło”, autor zwraca się do samego Boga i kieruje do Niego konkretną prośbę, podając kolejną cechę działalności heretyków: „Niech nie stoją pewnie, lecz niech zawsze będą niepewni, niech nie mają stałej siedziby, lecz zawsze chwieją się i krążą. Jak bowiem koło samo z siebie jest chwiejne, tak i heretycy nie trwają przy swym zdaniu, lecz wciąż zmieniają naukę”¹⁷.

Heretycy są chwiejni, tak jak „koło”, o którym mówi psalm, i nie mają stałego zdania. Św. Hieronim dostrzega w tym ich słabość, bo przecież wierni to obserwują i wyciągają z ich nauki oraz postępowania bardzo konkretne wnioski. Autor Wulgaty pogłębia ten temat, zajmując się niektórymi konkretnymi błędnowiercami.

¹⁵ Hieronymus, *Tractatus de Psalmo LXXXII* (series II) 7-8.

¹⁶ Hieronymus, *Tractatus de Psalmo LXXXII* (series II) 9.

¹⁷ Hieronymus, *Tractatus de Psalmo LXXXII* (series II) 14.

2. Mani, Marcjon, Ariusz, Walentyn i Bazyliides w *Homilii o Psalmie 82* (seria II)

W interesującej nas homilii znajdują się dwa teksty, w których odnajdujemy imiona niektórych przedstawicieli doktryn heretyckich. Pierwszy z tekstów znajduje się w środkowej części kazania odnoszącej się do wiersza 6 psalmu 82, drugi zaś – w jego fragmencie końcowym, w wyjaśnieniu wiersza 14. W pierwszym św. Hieronim stwierdza: „Zmówili się przeciw Twojemu Przymierzu. Ty mówiłeś przez proroków, oni przez Manicheusza, Marcjona, Ariusza i Walentyna”¹⁸.

Gdy chodzi o **Maniego** (znanego też pod imionami Manes, Manicheusz), św. Hieronim, wielki propagator i obrońca jedności Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu, zwraca uwagę przede wszystkim na jego stosunek do Starego Testamentu: „«[Błogosławcie] Pana ze źródeł Izraela». Nie może błogosławić Pana manichejczyk, ponieważ nie błogosławi ze źródeł Izraela, to znaczy – ponieważ odrzuca Stary Testament”¹⁹.

Kto odrzuca Stary Testament, odrzuca bardzo bogatą tradycję i nie może ani czerpać z duchowych darów z nim związanych, ani ich przekazywać. Św. Hieronim mówi o tym, komentując psalm 68, który jako hymn dziękczynienia przywołuje do pamięci wielkie wydarzenia z historii ludu Bożego, tak jakby były one etapami triumfalnego Boga obdarzającego swój naród szczególnymi darami.

Mani i jego zwolennicy odrzucali Stary Testament, bo głosili dualizm, uznając istnienie boga, autora zła, oraz boga, zasadę wszelkiego dobra. Przyjmując tego typu opozycję, uznawali wyższość Ewangelii nad Prawem, które odrzucali jako całkowicie obce Chrystusowi. Konsekwentnie odrzucali także wszystkie dzieła Boga Starego Testamentu. Co więcej, uważali również, że natura ludzka jest zła i nie ma możliwości wolnego wyboru. Dusza ludzka natomiast jest częścią substancji boskiej, ale odczuwała potrzebę ciała ludzkiego i zawarła z nim związek o charakterze lubieżnym:

---

¹⁸ Hieronymus, *Tractatus de Psalmo LXXXII* (series II) 6. Warto w tym miejscu wskazać nowe opracowanie: G. Carruso, *Girolamo polemista*, „Rivista di Teologia” 67/3 (2020) s. 77-102. Autor charakteryzuje polemikę św. Hieronima, biorąc pod uwagę jego pisma skierowane przeciwko konkretnym przedstawicielom innych doktryn heretyckich. Chodzi o Lucyferiusza (s. 78-80), Helwidiusza (s. 80-83), Jowiniana (s. 83-88), Orygenesza (s. 88-92), Wigilancjusza (s. 92-95) i Pelagiusza (s. 95-102). Jest rzeczą interesującą, że żaden z tych autorów nie jest wymieniony w analizowanej homilii św. Hieronima.

¹⁹ Hieronymus, *Tractatus de Psalmo LXVII* (series I) 27.

Widzicie, jak bez waszej wiedzy rozrasta się nauka manichejska? Manichejczycy bowiem twierdzą, że dusze pożądały ludzkich ciał i połączyły się z nimi w cielesnej rozkoszy; czy nie wydaje się wam, że to samo, co manichejczycy, mówią ci, którzy głoszą, że aniołowie pożądali ciał, czyli córek ludzkich?²⁰

Przeciwnieństwo między duszą, substancją pochodzenia boskiego, i ciałem, dziełem boga zła, doprowadziło Maniego do pozycji zbliżonych do doketyzmu gnostyckiego. W konsekwencji manichejczycy nie przyjmowali tezy, wedle której Zbawiciel przyjął prawdziwe ciało ludzkie: „«Albowiem Bóg sprawił zbawienie w środku ziemi». Co na to powiesz, manichejczyku, który twierdzisz, że Zbawiciel nie miał ciała? Oto Prawda – Zbawiciel narodził się z Ziemi, to znaczy z Maryi»²¹.

Św. Hieronim posługuje się w odniesieniu do tych elementów nauczania Maniego tekstami Starego Testamentu, w tym przypadku psalmami, aby ukazać, jak zapowiadają one wydarzenia, które zostały zrealizowane w czasach Nowego Testamentu. Dla autora Wulgaty nie ma żadnej wątpliwości, że istnieje nierozzerwalny związek między dwoma testamentami i że fakt wcielenia Syna Bożego był już zapowiadany o wiele wcześniej.

W tym kontekście posługuje się on oryginalnym stwierdzeniem z psalmu 74 mówiącego o Bogu, który sprawił zbawienie w ziemi, w której dostrzega obraz Maryi, Matki Chrystusa. Ziemia bowiem kojarzy się św. Hieronimowi z materią, z ciałem, z czymś, co możemy widzieć, czego możemy dotykać, co możemy oglądać.

Nie dziwi też św. Hieronima fakt, że manichejczycy odrzucali także zmartwychwstanie Chrystusa, ale jest zaskoczony ich argumentacją w tym względzie: „Kiedy manichejczyk albo ktoś podobny do manichejczyka powiada: Pan nie zmartwychwstał naprawdę, w ciełe, a tego, że Jego ciało nie było prawdziwe, dowodzi fakt, że wszedł mimo drzwi zamkniętych (por. J 20,26), cóż mamy powiedzieć?»²².

Z tekstu św. Hieronima wynika, że manichejczycy uważający, że ciało Jezusa było pozorne, powoływali się na stwierdzenie z J 20,26: „Kiedy uczniowie Jego byli znowu wewnątrz [domu] i Tomasz z nimi, Jezus przyszedł, choć drzwi były zamknięte”. Autor Wulgaty wyraża zdziwienie tego typu argumentacją i nie bardzo wie, jak ma na nią odpowiedzieć, wszak

²⁰ Hieronymus, *Tractatus de Psalmo CXXXII* (series I) 3.

²¹ Hieronymus, *Tractatus de Psalmo LXXXIV* (series I) 12.

²² Hieronymus, *Tractatus de Psalmo CXIX* (series I) 2.

ciało Chrystusa po zmartwychwstaniu miało zupełnie inne cechy niż przed zmartwychwstaniem.

Przytoczony powyżej tekst ma swoje znaczenie jeszcze z innego powodu. Otóż Orygenes pouczał w *Filokaliach*²³, że zanim zaczniemy interpretację psalmów, powinniśmy przyrównać Pismo Święte do domu, w którym wszystkie drzwi są zamknięte, a klucz do poszczególnych drzwi leży przed innymi drzwiami. Chcąc dostać się do pokoju i otworzyć jego drzwi, należy odnaleźć właściwy klucz leżący przed innymi drzwiami. Podobną myśl dostrzegamy u św. Hieronima, który interpretuje Biblię w świetle Biblii.

Marcjon był autorem, którego imię pojawia się wyjątkowo często w dziełach św. Hieronima, bo aż ok. 90 razy²⁴. Wydaje się, że dzieje się tak z dwóch powodów. Po pierwsze, wspomniany myśliciel jest dobrze znany pisarzom łacińskim, począwszy od Tertuliana i jego obszernego dzieła *Przeciw Marcjonowi*²⁵. Po drugie, jest on mocno obecny w dziełach Orygenesesa i przez to przytaczany często także przez autora Wulgaty. Św. Hieronim, zwracając uwagę na to, że Marcjon, podobnie jak Mani, odrzuca Stary Testament, używa pewnego porównania, zaczerpniętego z Biblii:

Bramami Kościoła są prorocy: nie możemy wejść do Kościoła inaczej, jak tylko przez proroków. Manichejczyk chciał wejść bez bram, a nie wszedł. Marcjon nie uznaje Starego Testamentu i nie mógł wejść do Ewangelii bez bram Starego Testamentu. My za bramy uznajemy proroków i wchodzimy przez bramy²⁶.

Dla prawowiernych wyznawców Chrystusa prorocy są bramami, przez które wchodzi się do przestrzeni Nowego Testamentu. Trudno nie dostrzec tutaj związku ze słowami Jezusa Chrystusa zapisanymi w Ewangelii św. Jana: „Ja jestem bramą. Jeżeli ktoś wejdzie przeze Mnie, będzie zbawiony – wejdzie i wyjdzie, i znajdzie pastwisko” (10,9). Św. Hieronim w swoim komentarzu posuwa się do stwierdzenia, wedle którego nie możemy wejść

---

²³ Origenes, *Philokalia* 2, 3. Zob. Bandura, *Wstęp*, s. XII-XIII. Autor opracowania, odnosząc się do wpływu myśli Orygenesesa na poglądy św. Hieronima, zaznacza, że książkę egzegetów „w ten właśnie sposób wyjaśnia trudne do zrozumienia fragmenty psalmów – zestawiając sprawy duchowe z duchowymi, Nowym Testamentem wyjaśnia Stary Testament, bo w psalmach wciąż przemawia Chrystus i wciąż mówi o nas i do nas”.

²⁴ Zob. B. Jeanjean, *Saint Jérôme et l'hérésie*, Études Augustiniennes. Série Antiquité 161, Paris 1999, s. 200.

²⁵ Zob. Tertullianus, *Adversus Marcionem*, ed. A. Kroymann, CCL 1, Turnhout 1954.

²⁶ Hieronymus, *Tractatus de Psalmo CXLVII* (series I) 14.

do Kościoła, jak tylko przez proroków, czyli przyjmując także ich nauczanie zawarte w księgach Starego Testamentu.

Cechą charakterystyczną *Homilii o Księdze Psalmów*, nie tylko tej omawianej dotyczącej psalmu 82, jest podkreślenie jedności całego Pisma Świętego. Hieronim wyklucza wszelki dualizm czy opozycję między obydwooma testamentami, które stanowią jedną i niepodzielną rzeczywistość. Konsekwencją tej jedności jest m.in. to, że poszczególne słowa czy wyrażenia z psalmów są rozpatrywane w świetle cytatów zarówno ze Starego Testamentu, jak i Nowego Testamentu. W jednej z homilii nasz autor stwierdza wyraźnie: „Cokolwiek powiedziano w dekalogu, ma swoje uzupełnienie w czterech Ewangeliach, tak iż stare Prawo nie jest sprzeczne z powagą Ewangelii”²⁷.

Przytoczone zdanie ma bardzo konkretny wydźwięk i może być odnoszone do wielu autorów współczesnych św. Hieronimowi, nie tylko do Marcjona, którzy z takich czy innych powodów nie przyjmowali Starego Testamentu. Autor Wulgaty ukazuje tutaj logiczny związek między Dekalogiem i Ewangelią, w której Dekalog znajduje nie tylko swoją ciągłość, ale i uzupełnienie. W żadnym wypadku nie można mówić o sprzeczności między Prawem i Ewangelią, ale o logicznym rozwoju Bożego objawienia.

Innym elementem wspólnym doktryny heretyków, których imiona pojawiają się w *Homiliach do Psalmów* św. Hieronima, jest negatywne spojrzenie na świat materialny stworzony przez Boga. Nasz autor ukazywał piękno przyrody i dzieł Bożych, cytując wybrane teksty Pisma Świętego, zwłaszcza fragmenty Psalmów:

„Bo rozradowałaś mnie, Panie, Twoimi czynami i będę się cieszył dziełami rąk Twoich”. Słuchaj Manichejczyku, słuchaj Marcjonie, słuchaj Walentynie, słuchajcie inni heretycy, którzy ośmielacie się uwłaczać Stwórcy; przekonajcie się, że prorok cieszy się z tego, co w was powoduje zgorszenie, i raduje się dziełami Stworzyciela; on wie, że gdyby cokolwiek wydawałoby się wadliwe, to wada pochodzi nie z natury, lecz z woli²⁸.

W tym krótkim tekście św. Hieronim wyraża w sposób skondensowany cały zestaw swoich poglądów w odniesieniu do heretyków. Cytuje zatem najpierw zdanie z Księgi Psalmów, uznając w ten sposób autorytet i piękno

²⁷ Hieronymus, *Tractatus de Psalmo XCIII* (series I) 1.

²⁸ Hieronymus, *Tractatus de Psalmo XCI* (series II) 5.

Starego Testamentu ukazującego dzieła rąk Bożych radujących zarówno natchnionego autora tych słów, jak też każdego wierzącego.

Zwraca się następnie do trzech reprezentantów doktryn heretyckich, konkretnie do Maniego, Marcjona i Walentyna, których łączy m.in. negatywne spojrzenie na świat stworzony, który „uwłącza” Stwórcy. Wreszcie odwołując się raz jeszcze do słów z Księgi Psalmów i ich głównego autora, zauważa, że jeśli dostrzegamy coś wadliwego w stworzeniu, to nie jest to sprawą natury, ale woli, co wydaje się niezwykle ważne dla św. Hieronima dla ukazania wolności człowieka i możliwości podejmowania przez niego konkretnych wyborów zarówno w odniesieniu do swojego Stwórcy, jak i w przypadku konkretnych sytuacji życiowych, w jakich może się znajdować.

Z kolei opis **Ariusza**²⁹ w wydaniu św. Hieronima obejmuje przede wszystkim podstawowe w tym względzie stwierdzenie, wedle którego Ariusz widzi w Panu Jezusie stworzenie. Uwzględniając ten zasadniczy element jego doktryny, autor Wulgaty zadaje sobie i swoim czytelnikom pewne pytania:

Posłuchaj, Ariuszu: jeżeli Pan jest stworzeniem, jeśli został stworzony, to czy twórca rodzi swoje dzieło? Czy twórca nazywa swoje dzieło synem? Oto stelmach wykonał ławę: czyż zrodził ją z łona? Czyż mówi do niej: „Z łona swego zrodziłem cię, ławo”? Wcale tak nie mówi. A co mówi? „Wykonałem cię moją ręką”. Kiedy zaś jest mowa o łonie, wskazuje to na syna i to syna nieadoptowanego. Adoptowani również są nazywani synami. „Wszystkim bowiem, którzy Je przyjęli, dał moc, aby się stali synami Bożymi”. Tam dał moc, tutaj zrodził z łona, ze swej natury, ze swego wnętrza, ze swej substancji³⁰.

Dostrzega się w przytoczonym tekście argumenty pochodzące z obserwacji z życia codziennego, a konkretnie z pracy stolarza, który wykonał ławę i który nie używa w odniesieniu do niej terminu „zrodzić”, ale „wy-

---

²⁹ Zob. J. Pochwat, *Złe duchy – diabeł i demony. Na podstawie „Homilii o Księdze Psalmów” Orygenes – Hieronima*, VoxP 59 (2013) s. 135: „Orygenes-Hieronim uważa przywódców heretyków za demony południa, a jednego z nich ujawnia, nazywając go po imieniu: Ariusz. Tę nazwę demonów południa stosuje do heretyków, pochodzących z Aleksandrii [...]. Zalicza heretyków i filozofów pogańskich do osób, których działalność jest czynnością zatańską. Obiecując ludziom światłość wiedzy, oszukują i zamiast obiecanego światła przynoszą ciemność”.

³⁰ Zob. Hieronimus, *Tractatus de Psalmo CIX* (series I) 3.

konać”. Inaczej ma się sprawa z Jezusem Chrystusem, którego relacja do Boga Ojca jest szczególna i wyjątkowa. Ona nie może być zawarta wśród tych, o których mówi św. Jan ewangelista: „Wszystkim bowiem, którzy Je przyjęli, dał moc, aby się stali synami Bożymi” (J 1,12). W tym wypadku chodzi o ludzi, którzy uwierzyli w Jezusa Chrystusa i w ten sposób stali się dziećmi Bożymi na zasadzie adopcji. Jezus natomiast jest zrodzony z natury Ojca, z Jego substancji, dlatego absolutnie nie można nazwać Go stworzeniem.

W polemice z Ariuszem św. Hieronim odnosi się do kwestii trynitologicznych i chrystologicznych. Odrzuca tezę Ariusza o różnicy na poziomie substancji między Bogiem Ojcem, Synem i Duchem Świętym, bo jeśli takową się przyjmie, zauważa autor *Homilii do Psalmów*, trzeba konsekwentnie głosić niższość Syna i Ducha Świętego w odniesieniu do Boga Ojca. Zatem ciągle w ujęciu św. Hieronim wiara Ariusza sprowadza się do stwierdzenia wedle którego Ojciec jest jedynym prawdziwym Bogiem, Zbawiciel jest stworzeniem, a Duch Święty – sługą Ojca i Syna³¹.

Konsekwentnie, aby ukazać równość Syna w odniesieniu do Ojca, św. Hieronim nie przyjmuje twierdzenia Ariusza, wedle którego był czas, w którym Syn nie istniał. Interesujące jest to, że w polemice dotyczącej także tej kwestii odwołuje się do teksów Starego Testamentu:

„A Pan stał się dla mnie ucieczką”. Zdanie to skierowane jest przeciw arianom. Ponieważ nie chcą uznać, że Pan Zbawiciel „stał się”, oto my mówimy: „Pan stał się dla mnie ucieczką”. Dla nikogo nie ulega wątpliwości, że zdanie to dotyczy Ojca. Jeśli o Ojcu jest mowa w zdaniu: „Pan stał się dla mnie ucieczką”, to należy je rozumieć następująco: Pan, który istniał zawsze, dla mnie stał się ucieczką. Tak samo Zbawiciel, który istniał zawsze, dla mnie stał się Zbawicielem³².

Św. Hieronim nie ma wątpliwości co do odwiecznego istnienia Syna Bożego. Co więcej, zgodnie ze swoim bardzo ostrym stylem pisze on, że kto by je odrzucił, niech będzie wyklęty³³.

³¹ Zob. Jeanjean, *Saint Jérôme et l'hérésie*, s. 160.

³² Hieronimus, *Tractatus de Psalmo XCIII* (series 1) 22.

³³ Zob. Jeanjean, *Saint Jérôme et l'hérésie*, s. 161, przyp. 152: „Ces deux formules se trouvent réunies à deux reprises dans le traité: *Alterc.*, 17,179 B: *Numquid hic insertum est: Erat tempus quando non erat? Vel, de nullis exstantibus creatura est Filius Dei? Et 18,180 C: Si quis dixerit de nullis exstantibus Filium, et non de Deo Patre, anathema sit. Omnes conclamaverunt: anathema sit. Si quis dixerit, Erat tempus quando non erat Filius,*

W swojej *Homilii o Psalmie 82* (seria II) św. Hieronim wymienia z imienia także **Walentyna**:

„Tylko Ty jesteś najwyższy na całej ziemi”. Nie zgromadzenia heretyków, ani eony Walentyna i dni niezliczone, ani Bazylides, który twierdzi, że jest trzystu sześćdziesięciu pięciu bogów; nie ma, powiada, niezliczonego mnóstwa fałszywych bogów, lecz tylko Ty jesteś najwyższy na całej ziemi. Jemu chwala na wieki wieków. Amen³⁴.

Żeby właściwie zrozumieć przytoczony tekst, którym św. Hieronim kończy swoją *Homilię o Psalmie 82* (seria II), trzeba uświadomić sobie, że osią doktryny Walentyna i jego zwolenników była nauka o neonach. Rozróżniając istnienie świata duchowego i materialnego, twierdzili oni, że ten pierwszy pochodzi od Absolutu, prawdziwego Boga, który wyłonił z siebie męsko-żeńską parę neonów, a ta dała początek całej pleromie. Pierwotna jedność w świecie została zniszczona przez grzech, którego symbolem jest oddzielenie seksualne Adama i Ewy. Świat materialny natomiast został stworzony przez demiurga i jest jedynie odbiciem świata duchowego, dlatego jest niedoskonały i zmienny. Na poziomie antropologii i soteriologii zwolennicy Walentyna twierdzili, że ludzie dzielą się na duchowych, psychicznych oraz materialnych, z których pierwsi zostaną zbawieni. Pewną szansę na zbawienie mają też drudzy, a ludzie materialni ulegną rozkładowi³⁵.

Św. Hieronim nie wchodzi w przytoczonym tekście w szczegóły doktryny Walentyna, a jedynie wspomina o głoszonej przez nich teorii o licznych neonach, którym przeciwstawia istnienie jedyne, „najwyższego

---

anathema sit”. Warto w tym miejscu dodać, że św. Hieronim jest uważany za jednego z ojców inwektywy chrześcijańskiej, którą cechuje poczwórny sprzeciw: antypogański, antyheretycki, antyrządowy i antyżydowski. Dla przykładu, piętnując osobę Pelagiusza, posługuje się on argumentami *ad personam* i wyszydza najpierw jego wygląd fizyczny („spasł się na szkockich zacierkach”, „powolny jak zółw”, „przychodzi do nas z rogatą twarzą”), a następnie zarzuca Pelagiuszowi głupotę, posługiwanie się pochlebstwem, przebiegłość, skrytość, pychę i bezczelność. Por. M. Józwiak, „*Non intelligis stultitiam tuam impudentiae copulatam. Św. Hieronim contra Pelagiusz*”, *VoxP* 37 (2017) s. 399-407.

³⁴ Hieronymus, *Tractatus de psalmo LXXXII* (series II) 19. Wydaje się, że Bazylides, autor z II wieku, był postrzegany przez św. Hieronima (i przez niektórych innych autorów starożytności chrześcijańskiej) niemal jako współczesny Apostołom. Zob. D. Vigne, *Enquête sur Basilide*, w: *Recherches et tradition, mélanges patristiques offerts à H. Crouzel*, Paris 1992, s. 295-297; Jeanjean, *Saint Jérôme et l'hérésie*, s. 189-190.

³⁵ Zob. A.Z. Zmorzanka, *Walentyn*, NSWP 963-965.

na całej ziemi”, Boga. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że sam Walentyn i jego zwolennicy posługiwali się także argumentami biblijnymi, aby uzasadnić w sposób wiarygodny ich teorię o eonach. Odwoływali się m.in. do tekstu św. Pawła z jego Listu do Efezjan (3,14-16): „Dlatego zginam kolana przed Ojcem, od którego bierze nazwę wszelki ród na niebie i na ziemi, aby według bogactwa swej chwały sprawił w was przez Ducha swego, by potężnie wzmocnił się wewnętrzny człowiek”. Walentyn posługiwał się tym stwierdzeniem Apostoła Narodów, by ukazać, że pochodzenie wszystkich zbiorowości ludzkich, a nawet anielskich, ma swoje źródło w Bogu, najwyższym Ojcu³⁶.

Walentynianie, którzy mieli własne ceremonie, udzielali chrztu z wody i sakramentu chorych, sprawowali eucharystię, byli zwykle kojarzeni w środowisku chrześcijan właśnie z nauką o neonach. Euzebiusz z Cezarei, działający mniej więcej w tym samym czasie, co św. Hieronim, z pewnym lekceważeniem podaje syntezę nauki ich założyciela w następujących słowach: „Walentyn opowiadał bajki o istnieniu jakichś niewidzialnych eonów”³⁷.

Tego tonu lekceważenia nie dostrzegamy w przytoczonym wyżej tekście św. Hieronima. Autorowi Wulgaty chodzi przede wszystkim o ukazanie absolutnej wyższości i panowania jedyne go, prawdziwego Boga, „Pana”, któremu należy się najwyższa chwała.

Ostatnim autorem, którego św. Hieronim wymienia w swojej *Homilii o Psalmie 82* (seria II), jest **Bazyliides**. Ten mniej znany – w porównaniu z innymi autorami wcześniej wspomnianymi – myśliciel żył w II wieku i nauczał w Aleksandrii. Twierdził, że z Logosu narodziły się moce, księstwa i aniołowie, z których zostało utworzone pierwsze niebo. Z tych aniołów przez emanację powstałi inni aniołowie, którzy stworzyli nowe niebiosy aż do liczby 365. Rok zatem obejmuje ten sam numer dni, ile jest niebios. Euzebiusz z Cezarei podaje w *Historii Kościelnej*, że Bazyliides był zwolennikiem herezji Menandra i założył w Egipcie jedną ze szkół³⁸. Dodaje ponadto, że

Bazyliides snuł w nieskończoność własne wymysły pod płaszczykiem jakichś niezgłębionych tajemnic i sam sobie tworzył pełne dziwów mity bezbożnych herezji. Bardzo wielu ludzi Kościoła stawało wówczas do walki o prawdę i przytaczało argumenty w obronie nauki apostołów i Kościoła, a niektórzy

³⁶ Zob. Jeanjean, *Saint Jérôme et l'hérésie*, s. 197.

³⁷ Eusebius Caesariensis, *Historia Ecclesiastica* IV 29, 3.

³⁸ Eusebius Caesariensis, *Historia Ecclesiastica* IV 7, 3.

z nich w swoich pismach zebrali dla przyszłych pokoleń środki zaradcze przeciwko wspomnianym herezjom³⁹.

Wiadomości Euzebiusza dotyczące Bazylidesa są dosyć ogólne i nie podają szczegółów jego doktryny. Podobnie zresztą jest w pismach św. Hieronima, choć na ich podstawie możemy powiedzieć coś więcej o poglądach myśliciela z Aleksandrii. W rzeczywistości opisuje on Bazylidesa jako jednego z ojców gnozy, zwłaszcza jej odmiany, która powstała w Egipcie, i koncentruje się na jego kosmogonii, jak to dostrzega się w tekście już przytoczonym w tym opracowaniu: „Bazylides [...] twierdzi, że jest trzystu sześćdziesięciu pięciu bogów”⁴⁰.

Już wcześniej w naszym opracowaniu pojawiło się stwierdzenie św. Hieronima, wedle którego jeden z 365 bogów, o imieniu Abraxas, odgrywał w teorii Bazylidesa szczególną rolę, bo kierował pierwszym z niebios. Św. Hieronim zwraca na to uwagę także w innych swoich pismach⁴¹. Nie znajdujemy natomiast w dziełach autora Wulgaty danych dotyczących antropologii Bazylidesa ani tych zdań, które przedstawiałyby go jako przedstawiciela doketyzmu.

***

Św. Hieronim poświęcił większość swojej działalności literackiej egzegezie. Jednak dosyć często, zwłaszcza gdy biblijny tekst dawał mu ku temu okazję, podejmował polemikę z autorami głoszącymi odmienne poglądy. W *Homilii o Psalmie 82* (seria II) dostrzega się niektóre cechy szczególne tej polemiki, zarówno w wymiarze ogólnym, jak i w odniesieniu do konkretnych autorów, czyli Maniego, Marcjona, Ariusza, Walentyna i Bazylidesa. Autor Wulgaty bronił w tym kontekście jedności całego Pisma Świętego, twierdząc, że Nowy Testament jest logiczną kontynuacją i dopełnieniem Starego Testamentu. Ukazywał prawdziwe bóstwo Chrystusa, występując zdecydowanie przeciwko wszystkim tym, którzy widzieli w Nim jedynie stworzenie. Wreszcie opowiadał się w sposób bardzo wyraźny za absolutnym panowaniem Boga Najwyższego nad światem i wszystkimi stworzeniami, przeciwko nauce o neonach i ich szczególnej mocy. Można przypuszczać, że niektóre elementy tej polemiki zapożyczył św. Hieronim z dzieł Orygenesza, jednak wykazuje on także dużą kreatywność i stara się

³⁹ Eusebius Caesariensis, *Historia Ecclesiastica* IV 7, 4-5.

⁴⁰ Hieronymus, *Tractatus de Psalmo LXXXII* (series II) 19.

⁴¹ Por. Jeanjean, *Saint Jérôme et l'hérésie*, s. 189-190.

polemizować również z herezjami, które nie były znane w czasach autora *O zasadach*.

The Polemic of St. Jerome against Heresies in the Light of the *Homily on Psalm 82* (series II)

(summary)

The article deals with the polemic of St. Jerome against the heresies in the light of his *Homily on Psalm 82* (series II). First, it discusses some general characteristics of this polemic and then those fragments of it that refer to specific authors, that is, to Manes, Marcion, Arius, Valentine and Basilides. In this context, St. Jerome is presented as the defender of the unity of the entire Scriptures, because he claimed that the New Testament is a logical continuation and fulfilment of the Old Testament. It is shown that the translator of the Vulgate decisively professed the true divinity of Christ against all those who saw in Him only a creature. Finally, the prince of the exegetes is presented as claiming the absolute dominion of Almighty God over the world and all creatures, this being against those who invented the teaching on the neons and their supposed particular power. The study demonstrates that St. Jerome could have taken certain elements of the polemic from the writings of Origen; nevertheless, he has manifested ample creativity also in the conflict with those heretics who were unknown in the times when the author of *The Principles* wrote.

Keywords: St. Jerome; heresy; heretics; Manes; Marcion; Arius; Valentine; Basilides

Św. Hieronim w polemice z herezjami w świetle *Homilii o Psalmie 82* (seria II)

(streszczenie)

Autor artykułu podejmuje temat polemiki św. Hieronima z herezjami w świetle jego *Homilii o Psalmie 82* (seria II). Omawia najpierw niektóre cechy ogólne tej polemiki, a następnie te jej elementy, które odnoszą się do konkretnych autorów, czyli Maniego, Marcjona, Ariusza, Walentyna i Bazylidesa. Ukazuje w tym kontekście św. Hieronima jako obrońcę jedności całego Pisma Świętego, który twierdzi, że Nowy Testament jest logiczną kontynuacją i dopełnieniem Starego Testamentu. Przedstawia autora Wulgaty jako opowiadającego się zdecydowanie za prawdziwym bóstwem Chrystusa przeciwko wszystkim tym, którzy widzieli w Nim jedynie stworzenie. Wreszcie prezentuje księcia egzegetów głoszącego absolutne panowanie Boga nad światem i wszystkimi stworzeniami przeciwko twórcom nauki o neonach i ich rzekomo szczególnej mocy. Z opracowania wynika, że św. Hieronim mógł przejąć niektóre elementy polemiki z dzieł Orygenesusa, jednak wykazuje on dużą kreatywność także w sporze z tymi heretykami, którzy nie byli znani w czasach autora *O zasadach*.

Słowa kluczowe: św. Hieronim; herezja; heretycy; Mani; Marcjon; Ariusz; Walentyn; Bazylides

Bibliografia

Źródła

- Eusebius Caesariensis, *Historia Ecclesiastica*, w: Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościelna*, opr. H. Pietras, tł. A. Caba, ŻMT 70, Kraków 2013.
- Hieronymus, *Tractatus sive homiliae in Psalmos*, ed. G. Morin, CCL 78, Turnhout 1958, s. 1-447, tł. S. Kalinkowski, Orygenes – Hieronim, *Homilie o Księdze Psalmów*, ŻMT 32, Kraków 2004.
- Hieronymus, *Tractatus de Psalmo LXVII* (series I), ed. G. Morin, CCL 78, Turnhout 1958, s. 40-48, tł. S. Kalinkowski, Orygenes – Hieronim, *Psalm LXVII* (seria I), ŻMT 32, Kraków 2004, s. 46-53.
- Hieronymus, *Tractatus de Psalmo LXXXIV* (series I), ed. G. Morin, CCL 78, Turnhout 1958, s. 103-109, tł. S. Kalinkowski, Orygenes – Hieronim, *Psalm LXXXIV* (seria I), ŻMT 32, Kraków 2004, s. 372-375.
- Hieronymus, *Tractatus de Psalmo XCIII* (series I), ed. G. Morin, CCL 78, Turnhout 1958, s. 142-149, tł. S. Kalinkowski, Orygenes – Hieronim, *Psalm XCIII* (seria I), ŻMT 32, Kraków 2004, s. 145-150.
- Hieronymus, *Tractatus de Psalmo CIX* (series I), ed. G. Morin, CCL 78, Turnhout 1958, s. 222-230, tł. S. Kalinkowski, Orygenes – Hieronim, *Psalm CIX* (seria I), ŻMT 32, Kraków 2004, s. 222-228.
- Hieronymus, *Tractatus de Psalmo CXIX* (series I), ed. G. Morin, CCL 78, Turnhout 1958, s. 246-261, tł. S. Kalinkowski, Orygenes – Hieronim, *Psalm CXIX* (seria I), ŻMT 32, Kraków 2004, s. 244-255.
- Hieronymus, *Tractatus de Psalmo CXXXII* (series I), ed. G. Morin, CCL 78, Turnhout 1958, s. 275-282, tł. S. Kalinkowski, Orygenes – Hieronim, *Psalm CXXXII* (seria I), ŻMT 32, Kraków 2004, s. 269-274.
- Hieronymus, *Tractatus de Psalmo CXLVII* (series I), ed. G. Morin, CCL 78, Turnhout 1958, s. 336-342, tł. S. Kalinkowski, Orygenes – Hieronim, *Psalm CXLVII* (seria I), ŻMT 32, Kraków 2004, s. 327-332.
- Hieronymus, *Tractatus de Psalmo LXXXII* (series II), ed. G. Morin, CCL 78, Turnhout 1958, s. 385-389, tł. S. Kalinkowski, Orygenes – Hieronim, *Psalm LXXXII* (seria II), ŻMT 32, Kraków 2004, s. 372-375.
- Hieronymus, *Tractatus de Psalmo XCI* (series II), ed. G. Morin, CCL 78, Turnhout 1958, s. 424-429, tł. S. Kalinkowski, Orygenes – Hieronim, *Psalm XCI* (seria II), ŻMT 32, Kraków 2004, s. 411-415.
- Orygenes, *Philokalia* 1-20, ed. M. Harl, SCh 302, Paris 1983, tł. K. Augustyniak, Orygenes, *Filokalia*, Pax 20, Warszawa 1979.
- Tertullianus, *Adversus Marcionem*, ed. A. Kroymann, CCL 1, Turnhout 1954, s. 441-726.

Opracowania

- Bandura A., *Wstęp*, w: Orygenes – Hieronim, *Homilie o Księdze Psalmów*, ŻMT 32, Kraków 2004, s. I-XIII.
- Cannellis A., *Introduction*, w: Jérôme, *Préfaces aux livres de la Bible*, ed. A. Canellis, SCh 592, Paris 2017, s. 53-223.
- Capone A., *Bibliografia*, w: A. Capone, *Girolamo. 59 Omelie sui Salmi (1-115)*, Opere di Girolamo 9/1, Roma 2018, s. 29-41.
- Carruso G., *Girolamo polemista*, „Rivista di Teologia” 67/3 (2020) s. 77-102.
- Degórski B., *Eretici ed eresie nel „Chronicon” di San Girolamo*, „Vox Patrum” 68 (2017) s. 371-398.
- Gourdain J.-L., *L'exégèse de Jérôme prédicateur*, w: *L'exégèse de saint Jérôme*, red. É. Ayroulet – A. Canellis, Saint-Étienne 2018, s. 191-200.
- Jay P., *L'exégèse de Saint Jérôme d'après son „Commentaire sur Isaïe”*, Études Augustiniennes. Série Antiquité 108, Paris 1985.
- Jeanjean B., *Saint Jérôme et l'hérésie*, Études Augustiniennes. Série Antiquité 161, Paris 1999.
- Jóźwiak M., „*Non intelligis stultitiam tuam impudentiae copulatam*”. Św. Hieronim *contra Pelagiusz*, „Vox Patrum” 37 (2017) s. 399-407.
- Nieścior L., *Wstęp*, w: Św. Hieronim ze Strydonu, *Pisma polemiczne. Przeciw Helwidiuszowi, Przeciw Jowinianowi, Przeciw Wigilancjuszowi*, ŻM 67, Tyniec – Kraków 2015, s. 77-110 (Jowinian).
- Peri V., *Omelie origeniane sui Salmi. Contributo all'identificazione del testo latino*, Studi e testi 289, Città del Vaticano 1980.
- Pochwat J., *Złe duchy – diabeł i demony. Na podstawie „Homilii o Księdze Psalmów” Orygenes – Hieronima*, „Vox Patrum” 59 (2013) s. 129-150.
- Rurański G., *Wstęp*, w: Św. Hieronim ze Strydonu, *Pisma polemiczne. Przeciw Helwidiuszowi, Przeciw Jowinianowi, Przeciw Wigilancjuszowi*, ŻM 67, Tyniec – Kraków 2015, s. 13-30 (Helwidiusz), s. 387-424 (Wigilancjusz).
- Sołomieniuk M.P., *Świętego Hieronima przedmowy do ksiąg biblijnych w Wulgacie – zagadnienia wstępne*, „Vox Patrum” 76 (2020) s. 67-86.
- Starowieyski M., *Hieronim ze Strydonu*, NSWP 436-447.
- Starowieyski M., *Orygenes*, NSWP 747-766.
- Vigne D., *Enquête sur Basilide*, w: *Recherches et tradition, mélanges patristiques offerts à H. Crouzel*, Paris 1992, s. 285-313.
- Zmorzanka A.Z., *Walentyn*, NSWP 963-965.